

הרב משה קוטקס

חבר מערכת לוח ההלכות והמנהגים

רמת שלמה, עירי"ק ירושלים ת"ו

**הקבורה ב"כוכי-קירות מנהרות הר-המנוחות" לא כיסוי עפר
המת בכוכים שבקירות המנהרות, לא מכוסה בעפר, והכוכ נסגר עם
פלטת קלקר [פוליסטירן מוקצה - Expanded Polystyrene]**

תיאור המנהרות החדשות של הר המנוחות / 4 סוגי קבורה / בכוכים המת
לא מכוסה בעפר/ הכוכ נסגר עם פלטת קלקר / אם מכסים מת בקבורה רגילה
רק עם 'אבנים' בלא כסוי עפר - לא נחשב לקבורה כהלכה

דברי הרמב"ם והפוסקים שהמת היה מכוסה בכוכים בזמן המשנה / טענת
המשכיל החכם מנדלסון שהמת לא היה מכוסה בכוכים בזמן המשנה - וסתירת
דבריו / הראיות שהיה אפשר להביא שהמת לא היה מכוסה, ודחייתן / אופן
הטמנת המת / אופן סתימת הכוכ/ סיכום המאמר

הקדמה

הן מודעת בכל הארץ, התנגדות גדולי הדורות האחרונים, לקבורה בקומות וכוכי מע"ג.
הקרקע, כשחלקם כתבו שאינה קבורה, וחלקם כתבו שאין את הכפרה של משפילין
לתחתיות, ועוד חסרונות גדולים*.

בשנה האחרונה, החלו לקבור במנהרות החדשות שנחפרו תחת הר המנוחות, ע"י ח"ק
קהילת ירושלים. ראה תמונה הבאה:

א. וכמפורט בתחילת מאמרי 'הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות', בית אהרן וישראל שבת
תשעה. מאמר זה, וכן יתר מאמרי שאצין בהמשך המאמר, ניתן לקבל אצלי בדוא"ל:
mk345345ail.com

יש להוסיף על האמור שם, מציאה גדולה בס"ד, שבשו"ת שערי ציון ולגר"צ שטרנפלד
אב"ד בילסק, מהרבנים ה"מסכימים" לספר משנ"ב, והחזו"א הקדיש סימן שלם בספרו (אור"ח עירובין
ס" מד) לדון באחת מתשובותיו כתב (ח"א סס" לא) שקבורה בבית אינה קבורה כלל. ויש עוד להוסיף
על הרשימה שם, ובמקו"א הארכתי.

בתמונה: המנהרות החדשות של הר המנוחות

כשהצבור חושב, שבוה כל הקבורה ל"מהדריין", כי הרי מדובר על קבורה תחת האדמה, והיות שהדברים לא כן, התחייבנו לפרש הדברים.

מדובר על 3 מנהרות באורך כולל של כ-1.3 ק"מ, עם קיבולת של כ-24 אלף קברים. אין בהם קבורת שדה רגילה כלל, אלא רק קברים שיש בהם בעיות גדולות. במאמרים אחרים דנתי על סוגי הקברות הללו, ובמאמר שלפנינו נדון על אחת מסוגי הקבורה ועל הבעיה המרכזית בה. נקדים את כל הסוגים, ואח"כ את נושא מאמרינו.

יודגש שמה שהתפרסם שגדולי הרבנים נתנו אישור לקבורה במנהרות, לא מדובר על מנהרות אלו, אלא על מנהרות שעדיין לא נחפרו (נכון לכתיבת שורות אלו), וע"י ח"ק אחרות, ושם יקברו רק קבורה רגילה בקרקעית האדמה, כמו קבורת שדה רגילה. [לא מכפלות ולא קלקר].

התודה והברכה לת"ח שעמם ליבנתי ענין זה.

[א] כוכין מבטון

קיימים במנהרה מבני כוכים מבטון המוצמדים לקיר, ואינם חצובים בקיר עצמו. בדיוק כמו הכוכים מבטון שע"ג האדמה, דהיינו כוכין מבטון העשויים כאמבטיות, המונחים זה לצד זה וזה ע"ג זה, כמו ארון עם מדפים ותאים, אלא שכאן הם מונחים בתוך המנהרות צמודים לקיר.

בתהליך בנייתו, ראה תמונה הבאה:

ב. ראה מאמרי "הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות", בית אהרן וישראל, שבט-אדר תשע"ח, ומאמרי "הקבורה החדשנית במתקני קלקר", בית אהרן וישראל ניסן תש"פ. ועוד מאמרים בכת"י.
ג. כבוד הגר"י אפרתי ראש ביהמ"ד אמונת אי"ש וונאמנו של הגר"ש אלישיב, שפעל נגד הקבורה בקומות, הג"ר מרדכי ברנט רב ח"ק נתניה, שנעזרתי רבות במו"מ עמו, הג"ר נתנאל חכם ר"ב

בתמונה: כוכים מבטון בכניסה למנהרות

ואחר בנייתן [ניתן לחשוב שהם כוכים שנחצבו בקיר עצמו אבל כשמתבוננים היטב רואים שהכוכים הם מבנה בפני עצמו] ראה תמונה הבאה:

[ב] כוכים מקלקר על מדפי בטון

כמו"כ קיימים במנהרה כוכים מקלקר, [פוליסטירן מוקצף - Expanded Polystyrene], הוא החומר שמכסים עמו מכשירי חשמל חדשים. וכאן המקום להקדים שלפני 3-4 שנים החלו בירושלים ועוד ערים להשתמש בתבניות של 'קלקר' דחוס ועבה, באופנים שונים. ובכוכים השימוש הוא בשילוב עם בטון, באופן הבא: יוצקים מבנה עם מדפי בטון, שמעליו מניחים 'כוכין' מקלקר זה ליד זה. כל כוך מורכב מתקרה וקירות בלא תחתית

ומו"צ באשדוד ומח"ס שאלת חכם. ולידידי הרה"ג רבי יצחק ב"ר מיכאל לוי, שעזרני רבות בבירור המציאות וההלכה. ולהרה"ג רבי יששכר אליעזר טאוב, שבחסות קו הטלפון ההלכתי שבראשותו נתיבים לכשרות, בו אני מוסר בס"ד שיעורים בהלכות קבורה, נדון כל המאמר.

[מלבד פתח הכוך, שבו יש מסגרת מקלקר גם מלמטה], כשהמת מוכנס מהצד ומושכב על שכבת עפר שע"ג הבטון, וכבתמונה הבאה:

בתמונה: כוכים מקלקר [מעל מדפים מבטון]

אודות השימוש בקלקר באופן זה, ראה מאמרי "הקבורה החדשנית במתקני קלקר", בית אהרן וישראל ניסן תש"פ.

[ג] קבורה בקרקע המנהרה ע"י מכפלות מקלקר

ח"ק קהילת ירושלים בעשרות שנים האחרונות מכשירות לבני אר"י רק קבורה רוויה, ולא קבורת שדה רגילה, ולכן גם באדמה הם חופרים רק קבורת 'מכפלה-זוגית', עבור 2 נפטרים זה עג"ז, ובמנהרות מתבצעת סוג המכפלות של מכפלות מקלקר. וכבר הרחבתי על השימוש בקלקר במאמרי הנ"ל.

וכ"ז הקברים שרואים בתמונה הראשונה, הם בעצם מכפלות, מקלקר מחופות עם יציקת בטון דקה.

וגם בחלקה מסוימת שאינם קוברים 2 נפטרים זעג"ז, אלא רק נפטר אחד, מ"מ היא ג"כ מקלקר. להבנת המציאות אציג בזה רק תמונה אחת [התמונה היא מבניית מכפלות מקלקר, בחלקה אחרת של אותה ח"ק, אמנם לא במנהרות, אבל היא באותה צורה בדיוק]:

[ד] כוכים שנחצבו בקירות המנהרה עצמה

הסוג הרביעי שעליו נסוב מאמרינו, הוא, חציבת כוכין עגולים לשם קברים בקירות המנהרה עצמה [המעם שהם עגולים, כיון שהמכונה שחוצבת ויוצרת חור עגול, בדומה לחור שנוצר בקיר ע"י מברגה חשמלית, וכן צורת המנהרה עצמה בצורה מעוגלת].

בתהליך בנייתו:

ואחר בנייתו:

בסוג זה, רבים חושבים שאין כל בעיה כי הרי זה בדיוק כמו הכוכים של זמן הגמ' והמשנה. והיות שאין הדברים כן מכמה וכמה טעמים, יש לפרשם. במאמר שלפנינו נדון על הבעיה המרכזית, וישנם בעיות נוספות שהתבארו במאמר אחר.

לפנינו נבאר בס"ד כמה נקודות יסודיות: [א] המציאות – והשלכותיה ההלכתיות – שהמת בכוכים אלו לא מכוסה כלל בעפר, ואופן סתימת הכוך.

[ב] בכל קבורה רגילה, המת מכוסה בעפר, והגם שהעפר מעל הבלטות, ולא עליו ישירות, מ"מ זה נחשב שהוא מכוסה. ובלא העפר, מבואר בפוסקים שהמת לא נחשב כקבור, ועכ"פ אינה קבורה כראוי.

[ג] גם המתים בכוכים שהיו בזמן המשנה, שהיו במערות תחת הקרקע, המתים היו מכוסה בעפר.

בירור מציאות כוכי קירות מנהרות הר המנוחות

יש לידע שבכל הכוכים הללו, גם הכוכים שבקירות המנהרה עצמה, המת לא מכוסה בעפר. אלא המת מוכנס, והכוכ נסגר עם פלמת קלקר, ורק לפני הסגירה מכניסים 2 שקיות חול קטנות ואטומות⁴.

ונפרט, בכל הכוכים שנבנו בשנים האחרונות, הן אלו החצובים בקירות המנהרה, והן בכוכים מבטון או מקלקר שמעל האדמה, המת לא מכוסה בעפר. הן בח"ק של אשכנזים והן של ספרדים. הכוכ נסגר עם פלמה של שיש או גבס או קלקר ולא נסתם בעפר כלל. ורק בד"כ מכניסים לכוכ אחר שמכניסים את המת שק אחד או שנים קטנים – בגודל של שקית סוכר - עם עפר. בתקוה שבמשך הזמן השקים יתפוררו. רק הבעיה היא שמלבד שלא תמיד מכניסים [וכבר קבלתי עדות על יהודי אחד מחוסר בית ומשפחה, שקברוהו בלא שקים כלל, כי מי כבר יתלונן על זה...]. הרי שגם כשמכניסים התברר לאחרונה [תוך כדי העברת נפטר מכוכ לקבורת שדה], שזרקו רק שק אחד עם אבני נחל או חצץ, והשק היה סגור כ-2 שקיות בצורה אטומה, כך שהוא לא התבלה גם לא אחרי 4 חרשים. וצולם בתמונה הבאה.

בתמונה שק עם אבנים שמצאו לצד מת בכוכ כשבאו להוציאו לקבורת שדה

ה. על עיקר הבעיה כבר עוררתי במאמרי "הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות" בית אהרן וישראל, שבט תשע"ח, עוד לפני השלמת בניית המנהרות, כעת אחר השלמת בנייתן, נוספו עוד ידיעות חשובות, הן מצד המציאות, והן מצד בירור ההלכה, עד שפנים חדשות באו לכאן.

וגם בכוכים שנחצבו בקירות המנהרה הסתימה היא ע"י פלמת קלקר ומכניסים רק 2 שקי עפר קטנים.

רק בחיפה הנוהל [וכך היא ההוראה בת"א], להניח 12-15 שקים סגורים כדי לסתום את כל פתח הכוך. ויצויין שהוראות מועצת הרבנות הראשית משנת תשמז [כמובא בחוברת מנוחה לא נכונה] היתה להניח שקי עפר בעומק של ו' טפחים והיינו כמו שסותמים בפתח קבר רגיל עפר בגובה של ו"ט. וזה ודאי שלא נעשה כיום בשום ח"ק.

כסוי חמת בקבורה רגילה

נקדים, שבכל קבורה רגילה המת מכוסה, ואף שלא זורקים עפר על המת עצמו, כיון שזה בזיון לזרוק עפר ישר על פני המת כמבואר בלבוש (י"ד סי' שסב) ע"פ רב נטרונאי גאון שהביא המור שם [ונעתיק לשונו להלן], אלא מכסים את העפר מעל הבלטות שנשענות [מהצדדים] על בלוקים מבטון, מ"מ זה נחשב שהמת מכוסה. וגם, שמבחינה מציאותית נשפך מעט עפר בין הסדקים של הבלטות שעליו, כיון שהם לא דבוקים זל"ז ולא ישרים בצורה סימטרית. [וראה עוד בחכמ"א (כלל קנה סימן ב): 'ומ"מ מי שיש לו עפר ארה"ק מפזרין על גופו והעיקר על ברית הקדש ואין בזה משום בזיון', וכ"כ בערוה"ש (י"ד סי' שסב סעי' ג). ועד הדורות האחרונים יש יהודים ששמרו אצלם שק עפר חו"ל לאחר אריכות ימים שלהם. אמנם למעשה לא נהגו כן בארה"ק, גם לא בקבורה רגילה, מלבד מה שנשפך בין סדקי הבלטות וכנ"ל].

וביותר מזה, מפורש בפוסקים דלהלן, שאם המת מכוסה רק בדרך שעל גביו, בלא עפר, אינו נחשב כקבור לגבי כמה הלכות, וגם אם נחשב כקבור, מ"מ גמר הקבורה הוא רק אחרי כסוי בעפר.

כן מבואר בחכמ"א (כלל קנה סי' יא) שמה שאסור לפתוח קבר שנסתם כבר, הוא רק כשכבר נתנו עפר על הארון, עיי"ש. מבואר דכ"ז שלא נתנו עפר אינו בכלל קבורה, אף שהוא מכוסה ע"י דף הארון. וציין שמקורו מהט"ז (י"ד סי' שעה סק"א) ויובאו דבריו להלן.

הראיה שכסוי בעפר היא גמר הקבורה

עוד יש להביא ראיה נוספת, שהמת צריך להיות מכוסה בעפר, מלבד הנסרים שמכסים אותו, וכסוי זה הוא "גמר קבורתו".

דהנה נחלקו השו"ע והרמ"א (או"ח סי' תקכו סעי' ד) האם בקבורת מת ביו"ט שני, מלאכות גמורות נעשות ע"י ישראל או ע"י גוי, והרמ"א מחמיר שמלאכות גמורות מדאו' לא יעשו ע"י ישראל אלא ע"י גוי, ואח"כ כתב הרמ"א שכסוי המת בעפר יעשה כדרכו ודלא כמי שמחמיר בזה, וכתב המ"ב (סקכ"ח) דמשמעות הרמ"א דמותר ע"י ישראל, ואף דמלאכות גמורות מדאו' הרמ"א מחמיר שייעשו רק ע"י גוי וכאן כסוי הבור ע"י עפר, מלאכת חורש הוא כמבואר בנמ' שבת (עג:) [ובשעה"צ ציין למג"א שחקר אם הוא דאו']

(ע"ש שתלה בזה מחלוקת ראשונים), ולמור וקציעה שהשיג עליו שהוא דאו', וביאר הב"י משום ד'גמר קבורה' הוא, והביאו המ"ב שם. [ע"ש בב"י שהביא שמהר"י אבוהב סבר לא כן, אבל הב"י דחאו].

וביותר יש לציין שהגרעק"א (בשור"ת סי' מה) הוכיח מהלכה זו שהתירו ביו"ט לכסות בעפר עד למעלה, ששיעור העפר שאסור בהנאה לשיטת רבנו ישעיה במור יו"ד סי' שסד הוא כל העפר עד למעלה, ולא רק כסוי דק או ג"מ, וביאר שכל העפר הוא צורך המת. וז"ל הגרעק"א: "לולי דמסתפינא הי' ג"ל בלשון הטור בשם רבינו ישעיה שהעפר שמכסין בו את המת בתוך הקבר אסור בהנאה י"ל דוקא כשיעור כסוי פני המת שזהו לכבוד המת, אבל מה שהוא למעלה מזה י"ל דעושים רק שיהיה הקרקע שזה שלא יפול הנופל או לעשות מקום פנוי לקבורת מתים, י"ל דהך עפר מותר בהנאה וא"כ מה שחופרים עתה לפינוי המתים מתערב זה עם זה והוי רוב, אולם מדברי המ"ז (א"ח סי' תקכ"ו ס"ב ובמג"א שם סק"י) לא משמע כן אלא דהכל הוי צורך המת. עכ"ל. והביאו בפ"ת (יו"ד סי' שסד סק"א). ואת דחייתו מהמ"ז ומהמג"א ביאר בשור"ת אג"מ (יו"ד ח"א סי' רלג ד"ה והנה בתשובת) וז"ל: "וכוונתו דאיתא שם דאף ביום טוב שני מותר לכסותו בעפר כדרכו בחול שפירשו שהוא למלאות כל הקבר אף שהוא עמוק וגם לעשות עליו כמו הר ואם לא היה זה צורך המת היה אסור לעשות ביום טוב וא"כ אסור כל העפר בהנאה עיין שם". עכ"ל.

ולכאן צ"ב, למה התירו לכסות בעפר, למה לא מספיק מה שהקבר מכוסה בנסרים, כפי שהיה נהוג כבר אז, ואחר יו"ט יכסוהו בעפר. כי זה מאות שנים שמכסים את המת בנסרים, כמבואר בלבוש תלמיד הרמ"א (יו"ד סי' שסב) עפ"י הטור שם בשם רב נטרונאי גאון, וכן מבואר במהר"ל מפראג (גור אריה במדבר פ"ט פט"ז), ועוד קדמונים.

ואם מצד שרצו שיהיה היכר שיש שם קבר, אפשר להניח על הנסר איזה תלוית עפר, ומ"מ מלאכה דאו' לא יהיה, ומבואר בזה שהכיסוי בעפר הוא חלק בלתי נפרד מהקבורה, ולכן כשהתירו את הקבורה ביו"ט, התירו ג"ז.

שו"ר בשור"ת תפארת צבי (להג"מ צבי אב"ד אה"ו, או"ח סי' כז, בתשובה לג"מ ישעיה פיק) שעמד על ראיה זו, ודחה שאין ראיה שבלא הכסוי אינו קבורה כלל, אלא הוא רק מכבוד המת. אכן גם לדבריו ודאי שצריך לכסות, וכל השאלה מהו המעם. וגם שיש להעיר על דבריו וכדלהלן.

דבריו נסבו על מחלוקת הפוסקים האם 'נפל' חייב בקבורה והאם מותר לקברו ביו"ט, דהרמ"א (או"ח סי' תקכו סעי' י) פסק כהגה"מ שאסור לקברו, וההגה"מ הוכיח מגמ'

ה. וחכ"א דחה לי, דלכסות בנסר הוא גם דאו' של בונה (בבית) או חורש (בשדה), ודחייתו דכ"ז אם מבטלו שם לעולם, וא"כ יניחו עם מטרה להסירו אחר יו"ט, ולמלאות במקומו עפר אינו דאו', מאידך א"א להסיר הדף ביו"ט דבזה פותח קברו ואסור לעשות כן כמבואר בשו"ע (יו"ד סי' שסג סעי' ו) משום חרדת הדין, אלא דמ"מ משכחת לה שיכסה עם עפר, וישמוט את הדף ותוך כדי יישפך חול על המת.

פסחים (ט). שפחה שהטילה נפל לבור וכן מהמשנה (אהלות פט"ז מ"ה) בור שמטילין בו נפלים, והמג"א ראה זה בכמה אופנים, והדחיה הראשונה היא זו"ל: "דהא מ"מ קבורה היא כדכתב הר"ש". והקשה לו רבי ישעיה פיק דקבורה היא סתימת עפר. [ושם לא היה כן, אלא הבור היה מגולה כדמוכח בנמ' פסחים שם]. והשיבו, שבדאי שהכסוי בעפר "מצרכי המת" ולכן דחינו יו"ט בשביל זה [– וכוונתו לראיה הנ"ל] – וגם כהן לא מיטמא עד שיסתם הגולל, [– וגם אבלות מתחיל רק מתחילת הכיסוי של העפר], אבל הקבורה נגמרת בסתימת הגולל, ורק "מכבוד המת" לכסות אח"כ בעפר, ואפשר שהבור היה מכוסה בנסרים. עכ"ד. [ומשמע מפשטות הלשון שאת הנסרים לא היו צריכים לחבר בקרקע רק שהיה מונח שם לסתום, ויש לדחות שהכוונה שהיו מחברים הנסרים לקרקע וממילא היו בכלל חיברו אבל עכ"פ אין הכרח לזה, הערת הגר"מ ברנט].

ול"י הקמן צ"ע, על דבריו, דמה שתירץ שהבור היה מכוסה בנסרים, שם בפסחים מוכח שלא היה מכוסה בהמשך הברייתא היא שבא כהן והציץ לראות אם הנפל זכר או נקבה והיתה שאלה אם הוא טמא, ואם הבור היה מכוסה בנסרים מה השאלה, ואולי הכוונה שהרים את הנסר והציץ, ונטמא ע"י, וצ"ע.

ומש"כ שהכסוי בעפר שהותר ביו"ט כיון שהוא מצרכי וכבוד המת, צ"ע דבב"י הנ"ל כתוב שהוא מטעם שזה 'גמר הקבורה'. [אמנם יש לדחות דאף שהוא גמר קבורה מ"מ אינו מעכב את מצות קבורה, כיון שיתכן שדינו כמו ציצין שאין מעכבין את המילה שהותר בשבת לחותכן, כן ראיתי לומר בספר לעת מצוא (להגר"י אדלר)].

ראיות נוספות

עוד ראה שמעתי מהגר"י אפרתי שליט"א מפירש"י ברכות (ח). "עוד זיכולא ברייתא", ופירש"י ד"ה זיכולא: "ואף ביום קבורתו, עד השלכת עפר האחרונה שבכסוי קבורתו", עכ"ל. רואים שגמר הקבורה היא ע"י השלכת העפר, ולא נקט כסוי הגולל.

כמו"כ יש להוסיף שע"פ סוד צריך לכסות את המת בעפר, ראה מעבר יבק (שפת אמת פכ"ז), וכ"ה בהגהות חסד לאברהם (למהר"א אזולאי על הלבוש יו"ד סי' שסב אות ב), וע"ש שכתב שיש ענין בכמה השלכות עפר ג' או ה' השלכות עפר.

וי"ש להוסיף, שבמקומות שתיארנו שלא סוגרים את הכוך בעפר אלא רק בפלטה כלשהי, הרי שמלבד שהמת לא מכוסה בעפר הרי שהכוך גם לא נסגר בעפר.

בזמן המשנה המת היה מכוסה בעפר

עוד יש לידע שגם בזמן המשנה והגמ' שהיו קוברים בכוכין בתוך האדמה, מבואר ברמב"ם שהמת היה מכוסה לגמרי עם עפר, ואלו דבריו (פ"ד מהל' אבל ה"ד): "וחופרים בעפר

ו. במג"א ציין: "ר"ש פ"ד מ"ג" ובשו"ת בנין ציון סי' קיג, והחזו"א יו"ד סי' רח ט תיקנו: "ר"ש פט"ז מ"ה", והתפא"צ שם גרס "רא"ש", והר"פ כתב לו שלא מצאו. ובעיקר הדבר, הבנין ציון שם העיר שבר"ש שם כתוב להיפוך.

מערות, ועושין כוך בצד המערה, וקוברים אותו בו, ופניו למעלה, ומחזירים העפר והאבנים עליו, ויש להן לקבור בארון של עץ. עכ"ל. והעתיקו בב"י (י"ד ס' שם ס"ב).

והביאודו כמה אחרונים כדבר פשוט וברור. כפי שנביא בהמשך, הריעב"ן, והסכימו על ידו החת"ס, ובעל השואל ומשיב בספרו יוסף דעת, וכ"כ בפשיטות בשלחן גבוה.

ולפ"ז גם כיום, אם רוצים לקבור בכוכים בקירות המנהרה, צריך לכסות את המת בעפר, וכדי שלא ישפך עליו ישירות כיון שהוא בזיון וכנ"ל בדברי רב נמרואי גאון, צריך לעשות כוך רחב וגבוה כדי שיוכלו להניח עליו בלמות ורק עליהם לשפוך עפר. שיעור העפר הדרוש לכסוי במחלוקת שנויה, עם כיסוי משהו או ג"ט או ו"ט, והתבאר בס"ד במאמר אחר. [עוד יתכן, דסגי בזה שפניו מכוסים בבגדים, כדי לשפוך עפר עליהם, בדברי רמ"ג מבואר שגם בזה סגי שלא יהיה בזיון בשפיכת העפר על פניו].

והעירני הג"ר שריאל רוזנברג גאב"ד ב"ד דהגר"נ קרליץ בב"ב, למה הרמב"ם הצריך לכסות את המת בכוכים שנחפרו במנהרות שתחת האדמה, הרי בעצם שמכניסים את המת לכוך, הרי ממילא הוא מכוסה בקירות הכוך שהם אדמה ממש, וכל מה שצריך הוא רק לסתום את הכוך באבנים.

והשבת לו: שיש להציע מעם הדבר, שלקבור מת לא סגי באיזה כיסוי בעלמא, אלא צריך שהוא יהיה מוטמן ושומר, ולכן צריך לכסותו בעפר, וציינתי ללשון החזו"א (י"ד ס' דה סק"ט): מ"מ ודאי לא יצא ידי חובת קבורה שהרי אינו משומר וכדתניא בתוספתא שחולדה וברדלם מצוין שם וכו', ודאי בעי קבורה גמורה בסתימת הקבר להיות משומר. עכ"ל. ולכן צריך לכסותו בעפר, מלבד הכיסוי, ולא מספיק לסגור את פתח הכוך, כי פתח סתום הוא דבר שיכול להיפתח ואז המת יתגלה, אבל אם יכסו את המת בעפר הרי שהוא יישאר טמון, גם אם הכיסוי יתגלה, כך יש לבאר. אכן גם אם לא צדקו דברי, ולא נדע מעם הדבר, מ"מ ודאי דלהלכה עצם הדין מפורש ברמב"ם וכל הפוסקים הנ"ל, שגם בכוך צריך כסוי גמור בעפר. והג"ר שריאל שמע את הדברים.

המשכיל החכם מנדלסון טען שהמת לא היה מכוסה בזמן המשנה

ראשון המשכילים החכם משה מנדלסון, טען, שבזמן המשנה לא היה מכוסה בעפר, כן כתב במכתבו משנת תקל"ב שהתפרסם במאסף 'בכורי העיתים' (שנת תקפ"ד עמ' 221), ע"ש 'משה מדסוי'. ורצה להוכיח זאת מהמקורות דלהלן.

בירור הענין מתחיל עם המבואר במס' שמחות (פרק ח א) שהיו מבקרים את המת אחר ג' ימים, ופ"א בקרוהו וראו שהיה חי. ומשמע מזה שהמת לא היה מכוסה. והנה מס' שמחות זאת הובאה בטושו"ע (י"ד ס' שצד), וביאר הפרישה (סק"ג) דמיירי בזמנם שקברו

ז. ראה מאמרי "איסור הנאה מעפר המת בקבורת מת ע"ג מת", מורידה, אלול תשפ.

בכוכין משא"כ בזמננו שקוברים באדמה זה ל"ש. והביאו הש"ך (סק"ב). והוציא מזה החכם מנדלסון שלא היו מכסים בעפר כלל והיה שוכב מגולה כאדם חי.

ונקדים את רקע הדברים, הממשלה באירופה גזרה בשנים ההם, לפני כ-260 שנה שאין לקבור מת רק אחר ג' ימים מכיון שהיה מקרה של אדם שחשבו שהוא מת לפי בדיקת הרופאים או, ואח"כ התברר שלא מת, והיתה בעיה עם דין קבורה ותחילת האבלות, ולזה הציע החכם הנ"ל, שיחפרו מערה ושם יניחו המתים וכך יחשב כקבורה, למרות שלא יכסו אותו בעפר כלל, והוא טען שזה בדיוק כמו הקבורה בזמן המושנה, ואחר ג' ימים יעבירוהו לקבורה באדמה.

והריעב"ץ במכתבו הנדפס שם (מכתב ג עמ' 237) - אף שנראה שלא הכיר כ"כ בקלקולו (כיון שלא היה מפורסם אז, ורק הוא רומז על זה באחד המכתבים לפי מה ששמע עליו) - מ"מ רחה את עצם דבריו בחריפות גדולה.

וז"ל: "ומעות בידך לחשוב שבכוכין היה המת גלוי לעין לפקרו ולמשש בו כמו חי אין זה אף לדר"ך [-לדרך כבודו] שלא נתנו עפר מ"מ היו טומנין אותו בעפר וסותמין הכוכין באבנים". עכ"ל. וכונתו שהיה טמון מארבעת צדדיו, וגם הכוך נסתם סתימה גמורה עם אבנים.

ועוד כתב וז"ל: "ותו הא הרמב"ם נפק לאפך שכתב בפי' (בהל' אבל פ"ד) בענין קבורת הכוכין שחוזרים ומשליכין עפר חפירת הכוכים והאבנים על המת הרי שאין בין קבורת כוכין לקבורת חפירה כלו בענין הלז (לא הוצרכו לכוכין אלא מפני ההכרח שלא מצאו ארץ ישרה) מ"מ דבר הפקידה אחת היא לשתייהן לכוכין ולקבורות". עכ"ל.

והחת"ס (י"ד סי' שלח בסד"ה הנה, ובד"ה אך, ובד"ה וע"ד) מביא את הריעב"ץ והסכים עמו. **ואת** מסכת שמחות - כתב הריעב"ץ במכתב ב' (שם עמ' 231-230) שיישבו בתשובה אחרת, ע"ש עוד.

והחת"ס כתב (שם בד"ה וע"ד) שוראי שהיה מכוסה בעפר, ומה שאפ"ה נשאר חי, זה מקרה רחוק מאוד, אחד לאלף, כי בלא"ה עכצ"ל כן, בזה שקברוהו ועדיין היה חי, ומה שהזכירו זאת לומר שאין בזה משום דרכי האמורי, ע"ש.

וביוסף דעת (לבעל השו"מ, י"ד שם) יישב את הקושיא על הפרישה מהרמב"ם, דכוונתו דבכוכין הגם שמכסים עם עפר, אפשר עוד לגלות את העפר, משא"כ בקבורה רגילה.

וכן הבין בשלחן גבוה (שם, סק"ז), עד כדי שכך העתיק לפרישה, שהיה מכוסה בעפר, ורק לא הרבה עפר באופן שאפשר לגלותו.

אמנם בגשה"ח (ח"א פ"ז אות א' סק"ט ד"ה וכן אם נתנהו) כתב: וכן אם נתנהו בכוך שבתוך הסלע הר"ז בקבורה בקרקע. גם אם נתנהו על אצטבה שבתוך מערת הסלע, כדרך שהי' רגילים לפניו להניחו במערה כדי לפקד עליו בג' ימים הראשונים. (שמחות רפ"ו,

וראה טור שס"ב, וכאשר מראה תכונת המעוות החצובות שנמצאו במקומות שונים) אין עוברין עליו בלא תלין. עכ"ל. כנראה שלא הכיר את המו"מ הנ"ל ולא את דברי הרמב"ם, והוכיח מעצמו ממסכת שמחות הנ"ל, כדברי המשכיל הנ"ל. ומה שהוסיף להוכיח מהמעוות קבורה שנמצאו בדורות האחרונים, אין מזה ראיה, כי יתכן שהיו מכוסים בעפר, ובמשך השנים העפר נסחף ע"י הגשמים וכדומה.

במאמר המוסגר יש לציין שיש כמה גרסאות ברמב"ם, והתברר בהערה"ה.

הראיות שהיה אפשר להביא שהמת לא היה מכוסה בעפר

היד, מקום להביא ראיה, מכמה ראשונים שהמת לא היה מכוסה בעפר, אמנם יש לדחות הראיות כדלהלן, ובר מהכי להלכה ודאי יש לנקוט בדברי הב"י בשם הרמב"ם, ושאר פוסקים.

א] בטור יו"ד (סי' שסב) כתב וז"ל: "שאלה לרב נטרונאי איזו דרך ישרה לקבורה אם להטילו בכוך ולהניח לוח למעלה מן הכוך שלא יגע בפניו עפר וטיט או כשם שאנו עושין שנותנין עפר על כולו והשיב להטיל עפר על פניו יש בזיון בדבר ולא נכון לעשות כן ולא כל הארצות שוות יש מקום שיש ברד גדול כמו בא"י מכניסים אותו לכוך ואין נותנין עליו עפר כל עיקר שסומכין שיש שם ברד ויבש המת ואינו מתליע אבל בבבל שאין שם ברד קוברין אותו בארון ונותנין עפר על פניו ועל עיניו ואם יש גשמים מביאים עפר יבש ונותנין עפר על פניו ומכסין פניו בבגדיו ונותנין עפר על בגדיו (שהוא) ועל כולו וכיון שנותנין בגובה מפתח נותנין לוח שהוא כיסוי של ארון על העפר וחוזרין ונותנין עפר הרבה עד שנעשה גל גבוה כמו אמה או יותר, ומה שנותנין עפר שרפואתו עפר הוא שכן כתיב כי עפר אתה וגו' ". עכ"ל. וביאור דבריו ראה בב"ח.

ומבואר שיש חילוק בין אר"י לחו"ל. והוא דלא כרמב"ם הנ"ל, וצ"ע על הב"י שהביא את הרמב"ם כאותו סימן, קודם לכן, ולא העיר שדבריו דלא כרמב"ם.

ובשו"ת עין יצחק (יו"ד סי' לג) תירץ דהרמב"ם איירי בחו"ל ולכן הצריך עפר על גביו. ולענ"ד צע"ג, כיון שמנהג הכוכין היה בעיקר באר"י ולא במצרים או שאר ארצות, וא"כ איך יבאר מנהג הכוכין שהיו באר"י ע"פ מציאות האקלים במקומות אחרים, וזאת מלבד דהרמב"ם סתם בזה, ולא חילק בין הארצות, וודאי שחיבר ספרו לכל הארצות.

ה. כ"ז הנוסח שברמב"ם שהיה לפני הב"י והאחרונים הנ"ל, אמנם ברמב"ם פרנקל הגרסא במקום 'עליו' – 'למעלה', דהיינו כך דבריו: חופרים בעפר מערות ועושין כוך בצד המערה וקוברים אותו בו ופניו למעלה ומחזירים העפר והאבנים 'למעלה' ויש להן לקבור בארון של עץ. עכ"ל. ומוקדם כתבו בשנויי נוסחאות שבסוף הספר: כ"ה בעץ חיים, מגדל עז, ובכתה"ן. ולפי"ז העירוני דמשמע שסותמים פתח הכוך בעפר ואבנים, ולא שמכסים את המת. אמנם הרה"ג רבי ישראל מאיר שטרנבוך דחה שגם לגירסא זו, הכוונה למעלה על המת כפי שכתב קודם לכן שפניו של המת למעלה ווסבר דלא כרנט"ג בטור (יו"ד סי' שסב) דלהלן, שבזיון לכסות את פני המת, א"נ איירי בבסוי המת מעל בגדיו שזה גם לרנט"ג לא בזיון, ובלא"ה יתכן שהיות והב"י והפוסקים הביאו מהרמב"ם שמכסים את המת, הגם שכתבו כן לפי גירסתם ברמב"ם, מ"מ יש לזה משקל חשוב.

ועוד היה קשה לי על האחרונים הנ"ל, הריעב"ץ והחת"ס שהביאו רק את הרמב"ם ולא הזכירו את הטור הזה. ואחר שהשגתי בס"ד את מכתבי הריעב"ץ הנ"ל, ראיתי שבמכתבו השני (שם עמ' 230) הזכירו בקיצור וכתב: ועי' ט"ד לשון הגאון רנ"ט, והוא אמנם קשה להולמו, ובחיבורי מו"ק ביארתי בס"ד. עכ"ל. אלא שכת"י מור וקציעה על יו"ד עדיין לא נמצא, לידע מה התקשה בו ומה ביארו². וא"כ אכתי צ"ב מדוע לא הביאו הריעב"ץ במכתב הג' כשהביאו את הרמב"ם. וצ"ע.

אמנם בלא"ה העירני הרה"ג רבי יצחק לוי, דלדין גם באר"י, אין הדברים נוגעים כיום, כיון שגם במקומות אלו [הכוכין במנהרות הללו וכדומה] שולטת רימה, והמת לא מתייבש, ודברי רנ"ט כנראה נסבו במערות שהיו עמוק מתחת האדמה והמערות או הכוכין היו סגורות היטב במקום שהיה קר מאוד, וגם שידוע שכדור הארץ מתחמם כל הזמן במשך השנים, וא"כ ודאי שחלו שינויים מזמן רנ"ט עד היום, שהוא למעלה מאלף שנים.

ב] עוד יש להזכיר מתוס', דהמת לא היה מכוסה, עי' בדבריהם בב"ב (ק:) בשם ריב"ם שה'כוכים' היו פתוחים מהצד כדי שלא למאמ מעליו'. ומשמע שהמת ג"כ לא היה מכוסה בעפר. ועוד העירני ש"ב הגר"י יחיאל פישוהף (בעל הטעם ודעת על רמב"ם ספר טהרה) שמכל המשך דברי התוס' מוכח כן, כיון דמבואר בדבריהם שיש טפח בין המת לגג הכוך.

שו"ר בשו"ת שערי ציון (ח"א סי' לא) שהביא ראה זו, ושוב דחאה, שיתכן שהמת היה מכוסה, ורק היות שיש טפח בין העפר עד גג הכוך, והכוך היה פתוח, יש לטומאה מקום לצאת. ומסרתי הדברים להגר"י פישוהף.

אמנם העירני הגר"י פישוהף שאין כוונתן של תוס' שהכוך היה פתוח ממש, דהרי קבר שחולדה יכולה להיכנס אינו קבורה כמפורש בתוספתא שהביא החזו"א (יו"ד סי' רח סק"ט ד"ה מג"א): "מ"מ ודאי לא יצא ידי חובת קבורה שהרי אינו משומר וכדנניא בתוספתא שחולדה וברדלם מצוין שם וכו' [וכו'] דכשמינתו עד שחיה גוררתו ודאי ביטל מצות קבורה], ודאי בעי קבורה גמורה בסתימת הקבר להיות משומר" וכו'. עכ"ל. אלא כוונתם שגם אם יסתום באבן גולל יחשב כפתוח, כ"ז שלא סתמו בגדר של פרץ את פצימיו כמבואר בנמ' ב"ב (יב.), וכ"כ בקיצור בספרו טעם ודעת (פ"ר מטו"מ שעה"צ אות צח).

[ועי' רמב"ם (פ"ב מטו"מ ה"ו), ולדבריו אי"צ להעמיד שהיו פתוחים וכמ"ש התו"ט שם, ולשיטתו הנ"ל שהמת היה מכוסה, א"ש].

ט. וראיתי בגיליונותיו על הטור שנדפסו לאחרונה בטור מהדורות מכון המאור (בילקוט מפרשים שבסוף הטור). ושם רק דן על הגהת הב"י 'ברד' ואת החילוק המציאותי בין אר"י לחו"ל, ולא בעצם דבריו על אר"י.

י. ובמסוה"ש בשם התו"ט (פ"ו מ"ה) הגיה ה'ארונות'. וטעם הגהתו עי' בבית דוד ובשושנים לדוד, והועתק בליקוטים שבמשניות (במהדורת זכר חנוך על הגליון). אמנם בחי' הרמב"ן ובחי' הר"ן גם כתוב כוך או כוכים, וקשה להגיה בכולם. שו"ר בתוס' ברכות (ט:): שכתבו ארונות.

ג שיטת רבנו ישעיה שעפר תלוש ולבסוף חברו נאסר בהנאה, והקשה הטור (יו"ד סי' סד) א"כ מ"ט הגמ' סנהדרין (זז:): מעמידה את האופן שנאסר קבר בנין ולא קאמר על קבר שהחזירו את העפר, ותיירץ בשו"ת חת"ס (יו"ד סי' שלה) דס"ל דלא כרמב"ם הנ"ל אלא שהמת לא היה מכוסה בעפר. [יודגש, שנראה בחת"ס שלא דן זאת כמחלוקת ראשונים כי הרי בתשובה הנ"ל סי' שלה, לא היה לו צד דלא כרמב"ם והיעב"ק, וסי' שלה היא תשובה משנת תקצ"ז, והיא מאוחרת ב- ג' שנים מהתשובה בסי' שלה שהיא משנת תקצ"ד, ועכצ"ל שרק בדרך יישוב לר"י קאמר הכי, אבל למעשה במציאות הכוכים נקט כהרמב"ם].

וזאת כוונת המאירי (סנהדרין מז: ד"ה קרקע עולם) דאזיל בשיטת הר"י, ובתו"ד כתב וז"ל: "מעתה קבר שהוא מחובר מעיקרו ואין בתוכו החזרת עפר כגון שחיטתו כוכין בכתלי המערות והכניסו ארון המת בחלל הכוך" וכו'. עכ"ל. וכוונתו דדי בכיסוי העין של הארון וא"צ כיסוי קרקע.

ד החת"ס הביא שכן מבואר ברשב"ם ב"ב ס"פ המוכר פירות. וכוונתו לרשב"ם בסוגיא הנ"ל (ק: בסוה"ע"מ). אמנם יש להעיר שהמהר"ם שם פי' שיש טפח תחת ארון המת בינו לבין הקרקע, לפי"ז אין הכרח שהמת עצמו לא מכוסה, וע"ע בתו"ט שם.

ה בנוגע לדין התחלת אבלות שהוא מסתימת הגולל, נחלקו הראשונים בפירוש 'גולל', לרש"י פירושו כסוי ארון של מת, ולר"ת אבן שמניחים ע"ג הארון, הטור (יו"ד סי' שעה) מביא את הרמב"ן דפי' בדת רש"י דסגי בסגירת דף הארון כדי להתחיל את האבלות, ובדעת ר"ת דצריך לסתום הקבר עם עפר. השו"ע (שם) סעי' א פוסק שצריך סתימת עפר, והב"ח הקשה דבשו"ע סעי' ד' נראה דפוסק כרש"י, ולכן הב"ח פוסק כרש"י. אמנם הש"ך שם (סק"ה) דחה הראיה. וע"ע בש"ך (סי' שעג סקי"א). ולדינא רוב האחרונים פסקו שצריך גם כסוי עפר [כ"כ החכמ"א כלל קנח סי' כט, ועוד אחרונים שהביא בדברי סופרים שם]. ועוד יצוין שבאו"ז (ח"ב אבלות סי' תכד) מבואר דגם לרש"י צריך סתימת עפר מעל דף הארון.

והנה מהשיטות שצריך כסוי עפר, לכאן מוכח שהעפר הוא חלק מהקבורה. וכן למד החכמ"א (שם סי' יא), דלכן פסק לענין האסור לפתוח קבר שהוא רק אחר סתימת העפר, אבל קודם לכן מותר לפתוח את הקבר אף שהמת כבר כוסה בדף הארון. מאידך, מהשיטות שגני בכסוי הארון אין ראייה שכסוי העפר לא מעכב, כיון דשם הנדון ממתי מתחילה האבלות שהוא דין דרבנן (עי' ברמ"א יו"ד סי' שצט סי"ג), ולא לגבי מצות קבורה שהוא דא'. כ"כ הג"ר יעקב מאיר שטרן דומ"צ בבי"ד דהגר"ש וואזנר. ויש להטעים הדברים לפמש"כ בדברי סופרים על השו"ע (שם עמ"ד אות ב) דנחלקו הראשונים האם התחלת האבלות תלוי בתחילת הקבורה או בגמר הקבורה. והיינו דכסוי דף הארון הוא רק תחילת הקבורה, ואפ"ה לענין דין דרבנן דהתחלת האבלות סגי בזה.

ויש להוסיף את אשר כבר הבאנו, שרש"י גופיה פירש את הגמ' (ברכות ח.). "עד זיבולא בתרייתא" וז"ל: "ואף ביום קבורתו, עד השלכת עפר האחרונה שבכסוי קבורתו". עכ"ל. רואים שגמר הקבורה היא ע"י השלכת העפר, ולא נקט כסוי הגולל.

ומ"ב יש לדייק ממה שהביא הטור שם בתוך דבריו: "וכן פירשו הגאונים כל זמן שהארון מגולה אין מונין לו עד שיתנן בכוכ או בקבר ויסתום פיהם באבנים או בנסרים לפי מה שדרכן בקבורה". עכ"ל. ומשמע שהדרך הרגילה היתה לסתום עם נסרים בלא עפר. ויש לדחות בהקדם ביאורי לעיל, דהטעם הצריך כסוי עפר מלבד סתימת הכוכ, הוא כדי שהמת יהיה שמור וכלשון החזו"א שהבאתי, לפי"ז היות דמפורש בדבריהם דהמת היה בארון, יוצא שיש כאן ב' כסויים, גם דף הארון וגם נסרים נוספים, ואולי בזה ס"ל דחשיב כשמור. ואין ראייה לכסוי של דף אחד בעלמא.

ו בשערי ציון (שם) רצה להוכיח ממדרש חז"ל שלא היו מכוסים, ממדרש איכה שהביא רשב"ם ב"ב (קכא). שכל שנה במ"ב היו דור המדבר חופרים קברים ונכנסים לקברים ואחר מ"ב מי שנשאר בחיים היה יוצא. ואם היו מכוסים בעפר אך היו נשארים בחיים ויוצאים. וכ"ת שאין למדים מדברי אגדה הרי מצינו בגמ' ב"ב (עז). שרבה בב"ח ראה את מתי מדבר שוכבים מגולים, והרמב"ן למד מזה שהמת שוכב וראשו כלפי מעלה משמע שאפשר ללמוד מזה הלכה, ה"ה לגב"ז שלא היו מכוסים. עכ"ד. ולענ"ד קשה ללמוד מדברי אגדה ומה שהראשונים למדו במפורש הם יכלו למדו, ומה שלא למדו, קשה ללמוד מעצמנו. ובלא"ה, גם הוא הביא לדברי הרמב"ם שכך צריך לנהוג כך למעשה, וכל גדונו הוא רק אם הוא מעכב בקבורה.

גם אם המת לא היה מכוסה היה טמון בעפר מצדדיו

אמנם גם לשיטות אלו שהמת לא היה מכוסה, מ"מ עכ"ז שייכים דברי היעב"ץ הנ"ל במענתו הראשונה ונעתיקו שוב, וז"ל: "ומעות בידך לחשוב שבכוכין היה המת גלוי לעין לפקדו ולמשש בו כמו חי אין זה אף לדר"ך [-לדרך כבודו] שלא נתנו עפר מ"מ היו טומנין אותו בעפר וסותמין הכוכין באבנים". עכ"ל. וכוונתו שעכ"פ היה המת טמון בעפר מארבעת צדדיו.

גם אם המת לא צריך להיות מכוסה בעפר - הכוכ צריך להסתם באבנים

עוד מבואר ביעב"ץ הנ"ל שגם אם המת לא היה מכוסה בעפר מ"מ ודאי שהכוכ נסתם סתימה גמורה עם אבנים. וכאמור שבכוכים דהיום לא רק שהמת לא מכוסה בעפר אלא הכוכ גם לא סתום באבנים, אלא בירושלים נסתם עם פלמת קלקר או גבס, ורק בעבר השתמשו בפלמת שיש. [ובשאר ערים צריך בירור]. ונברר נקודה זאת מלשונות הראשונים.

כתב באו"ז (אבלות סוסי' תכד) בפירוש 'גולל' שהקברות שלהם היו במערות, והיו גוללים אבן ע"פ או נסר וכו'. עכ"ל. והנה אבן דינו כעפר, אבל בדבריו מבואר שגם נסר מעץ מועיל. ונראה שגם זה מועיל היות שעץ הוא מין אדמה היות שהוא צומח, אבל עדיין אין ראייה לסוגים שאינם צומחים כגון פלסטיק או קלקר. וכמו שמצינו באחרונים שהתייחסו לארון שהיו קוברים בו בחז"ל ונהגו בארון עץ והסבירו מהטעמים הללו: בשו"ת אבנ"ז (ס"ו תעב אות ה) כתב וז"ל: והא דכתב הרמב"ן ופסק בטוש"ע (סימן שס"ב) דאם נתנו בארון וקברו קיים מצות קבורה י"ל סתם ארון של עץ ואיתא בפרק כסוי הדם בנסורת של עץ קיים

מצות כיסוי דמין עפר הוא. עכ"ל. וכע"ז ביאר בשו"ת תשובות והנהגות לגר"מ שטרנבוך (ח"ד סי' רעד, הל' אבלות ג' הע' ח) דכיון שצומח מהאדמה דינו כאדמה.

ובמאירי ב"ב (ק:), ובסוטה (מד.) כתב שהכרך היה סתום 'באבנים' וסיד או במה שירצו'. והנה לעיל הבאנו שבמאירי נראה שהמת לא היה מכוסה בעפר, וכאן הצריך שעכ"פ הכרך עכ"פ יסתם באבנים וסיד. ויתכן שמש"כ 'במה שירצו' הכוונה בדומה לאבנים שדינן כעפר, אבל לא בדבר שאין דינו כעפר, אלא כמו עץ וכנ"ל.

[אמנם פלטה העשויה מ'גבס' דינה כשיש או אבן, ואם הם מועילים, גם גבס צריך להועיל, כיון שלפי מה שביררתי, כל החומרים הקשורים בגבס לבנייה, כולם מינרלים טבעיים, והגבס עשוי מ'מינרל' מאוד המורכב מ'סידן' ו'סולפט', כלומר מקורם באדמה, בדומה לאבן גיר].

ואדגיש ששניהם לא התייחסו לכיסוי המת עצמו אם היה בעפר, ורק לסתימת הכרך. **ובלא"ה** צריך להדגיש שצריך סתימה גמורה, ואילו הפלטות שעמם סותמים היום מורבקים באיזה הדבקה לא חזקה, והעידו על זה עדים, שהוציאו נפטר מקבורת כוך מבטון, שהיה סתום עם פלטה 'גבס' שנתנו מכה קלה וההדבקה ירדה.

ולמעשה הסכים עמי הג"ר שריאל רוזנברג שזה לא כהלכה שהכרך נסגר עם פלטה קלקר, ולא סתום באבנים.

אם סתימה של שקי עפר מועילה

ובמקומות שהכרך לא נסתם עם שקי עפר, ודאי שלא מוסיף דבר מה שמכניסים עמו שק אחד או שנים, אמנם יש לברר בנוגע למקומות שסותמין את כל פתח הכרך עם שקי עפר כגון בחיפה, מצד אחד המת לא מכוסה, מצד שני היה מקום לדון את הכרך כמו קבר, דהיינו כמו קבר שמכסים אותו בעפר מלמעלה, כאן זה מהצד, וכמו שנתאר לעצמנו שמטים את הקבר על צדו, וצ"ע. רק שבעצם הדבר אין כאן עפר בפנ"ע אלא שקי עפר, ומה שטוענים שהם מתבלים מהר, כאמור המציאות היא לא כך, לפחות בחלק מהח"ק. ובבאה"ט (ס"א) כתב בסוגריים: "לפי מנהגינו שמניחים כיס עפר תחת ראשו הוי כקבור בעפר אע"פ שהכים מפסיק כיון שהוא מפשטן דק כנהוג אי"ז הפסק". עכ"ל. וגם להביריו נראה, דדוקא באופן שהוא דק ומתבלה, ולא כהיום שמניחים בשקים עבים שאינם מתבלים.

גם הזכרנו את הוראת מועצת הרבנות הראשית להניח שקי עפר בעומק של ו"ט, ולמיטב ידיעתי זה לא נעשה כלל.

סיכום המאמר:

בהקדמת המאמר הובא תיאור של המנהגות החדשות של הר המנוחות, על ארבעת סוגיהם בליווי תמונות. לרבות הכוכים מבטון, ומקלקר שהוצמדו לקירות, אבל אינם חציבה בקירות עצמן.

במאמר שלפנינו התמקדנו בכוכים שנחצבו בקירות המנהרה עצמה, שבהם המת לא מכוסה בעפר כלל, וכמובן שזאת המציאות גם בכוכים האחרים.

והתבאר בשם הב"י בשם הרמב"ם שגם בכוכי המשנה המת היה מכוסה בעפר, וכך הסכימו להלכה האחרונים. לפי"ז גם כיום אם רוצים לקבור בכוכים צריך לכסות המת בעפר, וכדי שלא יהיה ביוון בשפיכת העפר על פניו של המת, יש לחפור כוכים רחבים וגבוהים, ולכסותו בבלטות כנהוג, וע"ז לשפוך העפר. [שיעור העפר הדרוש לכסוי במחלוקת שנויה, עם כיסוי משהו או ג"ט או ו"ט].

וגם בקבורה רגילה כיום המת מכוסה בעפר, ומה שהעפר לא נמצא עליו ישירות אלא ע"ג בלטות, הוא כדי שלא יהיה ביוון בשפיכת העפר על פניו, אבל הוא נקרא מכוסה בעפר, ובלא העפר הוא לא נקרא קבור, כן מבואר בחכמת אדם לגבי כמה הלכות, כי כסוי המת בעפר הוא 'גמר הקבורה' (כלשון הב"י).

ואילו בכל הכוכים - כולל אלו שנחצבו בקירות המנהרה של הר המנוחות - המת לא מכוסה בעפר, ורק נסתם עם פלטת קלקר. וגם אם ננקוט שאינו מעכב את הקבורה מ"מ הוא דין גמור שחייבים להקפיד עליו.

והובאו הראיות שיש להביא לא כן, ודחינו אותם, ובלא"ה צריך לנקוט להלכה כהב"י והאחרונים.

עוד כתב הריעב"ץ שגם אם המת לא היה מכוסה מ"מ הוא צריך להיות טמון בקרקע מכל צדדיו. מה שלא נעשה כיום. עוד כתב שעכ"פ הכוך צריך להיסתם באבנים. וכיום סותמים עם קלקר. [ויש ח"ק שמשתמשים עם 'גבס', ובוה יש לדון שאולי דינו כאבן].

[יש מקומות, לא בירושלים, שסותמים את פה הכוך עם שקי עפר לגמרי, ולא מכסים את המת, ויש לברר אם זה מספיק. מצד אחד המת לא מכוסה, מצד שני היה מקום לדון את הכוך כמו קבר, דהיינו כמו קבר שמכסים אותו בעפר מלמעלה, כאן זה מהצד, וכמו שנתאר לעצמנו שממים את הקבר על צדו, וצ"ע. רק שבעצם הדבר אין כאן עפר בפנ"ע אלא שקי עפר, ומה שמוענים שהם מתבלים מהר, כאמור המציאות היא לא כך, לפחות בחלק מהח"ק, וצ"ע. גם הוכרנו את הוראת מועצת הרבנות הראשית להניח שקי עפר בעומק של ו"ט, ולמיטב ידיעתי זה לא נעשה כלל.

יצויין, שמכח הבעיה הזאת שהמת לא מכוסה בעפר, ישנם בעיות נוספות גדולות, וכן בעיות נוספות [שלא קשורות לעובדה שהמת לא מכוסה בעפר], והתבארו בס"ד במאמר אחר.

ואציין בקיצור. הבעיות שנובעות ממה שהמת לא מכוסה: א] 'חיסרון כפרה, היות שהמת נרקב באיטיות. ב] המת לא נחשב 'קבור' בשעות הראשונות, עד שמדביקים את הפלטת 'קלקר'. ג] יש מקומות שיש ריה רע - ביוון המתים. ד] ולכן יש בעיה להתפלל ליד הקברים. הבעיות הנוספות בכוכים: ה] ע"פ הארז"ל אין להניח מצבה תוך שבעה. ו] 'אמרו התירו פרושים את הדבר', בפרט שבקלות אפשר לשעות בין הכוכים

שבקירות, לבין הכוכים שמבטון או שמקלקר. ז] אסור לקבור לכתחילה מת ע"ג מת, בגלל שינוי מנהג, וממילא יש בזה בזיון למתים. ח] בח"ק הנ"ל לא מקפידים בד"כ על קבורת צדיק אצל רשע. ט] בח"ק הנ"ל לא מקפידים בד"כ על קבורת נשים ליד אנשים.

